

יוסף ולק

שיחרור תלמידים יהודיים מהשתתפות בשיעורי הביולוגיה בגרמניה הנאצית

(לתולדות הוראה אחת)

בתוכנית הלימודים של בית-הספר הגרמני בתקופת השלטון הנאצי נועדה חשיבות מיוחדת להוראת הביולוגיה,¹ בהיותה המיקצוע העיקרי להקניית תורת הגזע. על המורה לביולוגיה במיוחד הוטל התפקיד להעמיד את תלמידיו על יחודו ועליונותו של הגזע הארי לעומת גזעים אחרים בכלל, והגזע היהודי בפרט, תוך הדגשה, שמוטב להסתפק ב„קביעת העובדה של השוני שאין להכחישו“,² ושיש להימנע עקרונית מ„השמצה ספוגת-שינאה של גזעים זרים“. ³ אזהרות אלו חלו במפורש גם על הדיון באופיו של העם היהודי השנוא,⁴ אם משום החשש של „מה יאמרו“ בחוץ-לארץ⁵ (שיקול שפעל את פעולתו הממתנת לפחות עד ל-1936, שנת עריכת האולימפיאדה בברלין), אם משום דאגה כנה ואמיתית לשלומם הנפשי של התלמידים היהודיים שנכחו בשיעורים אלה. ואכן, בשנים הראשונות של השלטון הנאצי נתפרסמו ספרים אחדים על הוראת הביולוגיה, תורת הגזע וגם האזרחות — מיקצוע שבו נדונה בעיית היהודים — שמחבריהם שמרו על רמה מדעית נאותה וכיוונו את המורים אל דיון עינייני ואובייקטיבי.⁶

ברם, ביצוען של ההוראות וההנחיות הלכה למעשה היה תלוי, כרגיל, ברצונו הטוב ובהזדהותו השלמה של כל מורה ומורה. בצד מורים, שגזעו מלפגוע ברגשות התלמידים היהודיים ואף הגנו עליהם מפני עלבונות והתנכלויות (ועוררו בכך את חמתם של מנהיגים נאציים קיצוניים),⁷ נמצאו מחנכים, צעירים בעיקר, ששיחם והתנהגותם תאמו את המגמות האנטישמיות הגלויות של איגודם המיקצועי.⁸

מורים אלה אף השתמשו בתלמידים ובתלמידות היהודיים שבכיתתם להדגמה מוחשית של ההבדלים בין הגזע הארי האציל לבין הגזע היהודי הבזוי,⁹ וזכו, הם ותלמידיהם, לשבחים משונאי ישראל הוותיקים.¹⁰

מקרים אלה הוכיחו, שלתקנת הציבור היהודי שהמורים הגרמניים כולם יגלו הבנה למצבו של התלמיד היהודי ולא ינצלו את נוכחותו בשיעור להצגת תורתם הגזעית,¹¹ לא היה לרוב כל יסוד. מנהיגיה של יהדות גרמניה נאלצו להכיר בעובדה, שעצם הימצאותם של ילדים יהודיים בבית-הספר הגרמני המנואץ, יוצרת בעיה חינוכית שאין לה פיתרון מלא אלא בהפרדתם הגמורה מעמיתיהם האריים.¹² ברם, כל עוד נשארו תלמידים יהודיים בבית-הספר הכלליים,¹³ עלתה ממילא המחשבה, הן בצד היהודי,¹⁴ הן בצד הגרמני,¹⁵ לשחרר אותם מהשתתפות בשיעורים המעצבים את השקפת העולם של החניך (Gesinnungsfächer), כגון אזרחות, היסטוריה וביולוגיה. ואכן, שוחררו התלמידים היהודיים באופן רשמי מיום-הלימודים המיוחד, שנועד לחינוכו המדיני של הנוער הגרמני (Staatsjugendtag),¹⁶ וכחודש ימים אחרי-כן ראה המיניסטר לאפשר למנהלים לשחרר, על-פי שיקול דעתם, ילדים לא-אריים גם משיעורים יחידים (נוספים) ומחגיגות וטקסים.¹⁷

ההוראה האחרונה, שהוצאה על-ידי רוסט כמיניסטר החינוך של פרוסיה בלבד, ולא נודעה כפי הנראה (או לפחות, לא בוצעה) במדינות גרמניה האחרות, פותחת במלים: „הנני רואה לנכון“ (Ich habe Anlass). המיניסטר סתם ולא פירש מהו „הגורם המזמן“ לפירסום הוראה זו. לעומת זאת, יש כיום בידינו לעמוד על המניע לפירסומה מחדש של הוראה זו כעבור כשנה (ב-25.7.1935)¹⁸ ולהחליטה על שאר המדינות.

מעשה בשני הורים יהודיים במדינת ברונשווייג, הפונים אל מנהל בית-הספר התיכון בדרישה לשחרר את בנותיהם מהשתתפות בשיעורי הביולוגיה. הנמקת דרישתם, תגובתם של המורה-למיקצוע ושל המנהל, עמדתו של מיניסטרוני החינוך במדינה זו¹⁹ — כל אלה עשויים לשמש הדגמה מוחשית, בחינת פרט הבא ללמד על הכלל, לבעיות שנתלו ללימודיו של הילד היהודי בבית-הספר הגרמני בתקופת השלטון הנאצי.²⁰

הגימנסיה הרפורם-ריאלית הממלכתית הולצמינדן

הולצמינדן, 20 במאי 1935

מס' 321/35

אל

השר להשכלת העם במחוז פראונשווייג

פראונשווייג

הנדון: שיחרור מלימוד הביולוגיה

הוריהן של 2 תלמידות יהודיות מכיתה ח' ביקשו לשחרר את בנותיהם מלימוד הביולוגיה, אם זה אך ניתן. אביה של אחת מהן, התעשיין מטצדורף-

תלמידים יהודים בשיעורי הביולוגיה בגרמניה הנאצית

שטאדטאולנדורף, הופיע אצלי בראשונה לשיחה בעל-פה. את פנייתו נימק כלהלן: בעת הבהרת שאלות של תורת-הגזע ומדיניות-הגזע יש לצפות, שהלימוד יגרום עומס נפשי, אותו היה רוצה למנוע מילדתו עד כמה שאפשר. — ראשית-כול השבתי לו, שהלימוד מבוסס על מימצאים מדעיים, אותם מעבירים לתלמידים למען שימוש הדרוש בתחומים השונים של חיי האומה. אם יש להדגיש במהלך הלימוד את תפקידה הגורלי (השלילי) של היהדות, הרי אינו צריך לחשוש שהמורה יעשה זאת בצורה חסרת-טאקט או בצורה הפוגעת ללא צורך. — מר מטצדורף טען, שההשפעה שמפניה הוא חושש לא תהיה תוצאה מצורת הלימוד, אלא מעצם העובדה שנוכחים ילדים בני גזע שונה (= יהודים) בקרב התלמידים האריים, ובכל בירור של בעיות גזע — גם שלא במתכוון — ישמשו הם „דוגמאות“. — בלי ספק אין לבטל אפשרות זו במחי יד; ביחסו הכללי של ציבור התלמידים כלפי עמיתיהם היהודיים היא אפילו קרובה לוודאי. אף אם לא יבוא לידי ביטוי הניגוד הקיים בין חברת התלמידים לבין תלמיד יהודי בכיתה, במלים או בהעוויות, הרי הניגוד קיים, והוא בוודאי ידוע לכל תלמיד בגיל זה, בעיקר בעת בירור שאלות גזע; ניגוד זה אף יוכל בנקל להסיט את תשומת-הלב אל הדמות המסויימת — על חשבון העניין עצמו, אליו מכון השיעור.

הסברתי למר מטצדורף, כי בשל חשיבותה העקרונית של הבעיה, ונוכח המעמד המרכזי של חשיבה ביולוגית וידיעת עובדות בהוראה של היום ובעתיד — לא אוכל להעניק שיחרור על דעת עצמי, אלא אביא את העניין להכרעתו של כבוד השר.

בינתיים הגיעה פנייה בעלת תוכן זהה מאימה של תלמידה אחרת (היינברג). שוחחתי על העניין עם המורה לביולוגיה של אותה כיתה י"א, שטודיין-אססור תילה. לפי דבריו לא קרה בזמן הלימודים דבר שיוכל לשמש מניע לבקשת השיחרור. אמנם הוא רואה לא-פעם לפי הבעת פניהם של התלמידים, כי החששות המובאים לעיל אינם חסרי יסוד. משום כך אין בנוכחותם של תלמידים יהודיים לאו דווקא משום הקלה בשביל המורה. — הערתי לשטודיין-אססור תילה, שדבר זה מחייב ביתר-שאת העמקה בטיפול בשאלת הגזע, אולם גם בכל כובד-הראש המדעי. בצורה זו תהיה ערובה מירבית לכך, שהתלמידים יתנו את דעתם על העניין עצמו במקום על היחידים.

שיחרור תלמידים בני גזעים זרים מלימוד הביולוגיה נראה לי אפשרי רק במקרה, שהם יבקרו בבית-הספר כתלמידים-אורחים, שלא מן המניין, או אם יוותרו לפחות על הענקת תעודת-בגרות. כי אחרת קיימת לפי דעתי גם אפשרות, שיבקשו שיחרור מלימוד היסטוריה בהנמקה דומה. אם רוצה יהודי ללמוד בבית-ספר גרמני כתלמיד מן המניין, עליו להשלים עם חומר הלימודים המקובל שם. — אך הנני מבקש את הכרעת השר.

(חתימה)

בִּרְאוֹנוֹשׁוּיִיג, 24.5.35

אל

המשרד למדע, חינוך והשכלת העם
של הרייך ופרוסיה
ברלין מערב 8
אוגוסט דן לינדן 4

הגדון: שיחרור מלימוד הביולוגיה

דחיפות: —

הנני מתכבד לצרף בשבילך (ובשביל ר.) דו"ח מאת מנהל הגימנסיה הרפורם-ריאלית הממלכתית בהולצמינדן, בבקשה להכרעה. ההשוואה הכלולה בדו"ח זה בין ביולוגיה והיסטוריה היא לפי דעתי מרחיקה לכת מדי. למען הוראת ביולוגיה מעמיקה יותר הייתי מברך על האפשרות לשחרר תלמידים (-ות) יהודיים על-פי פנייה מצידם.

(חתימה)

(מסומן בשוליים:

הגדון: דו"ח מנהל בית-הספר הולצמינדן מיום 25.5.35, בעניין שיחרור התלמידות היהודיות מטצדורף והיינברג, מלימוד הביולוגיה.)

השר למדע, חינוך והשכלת העם של הרייך ופרוסיה

ברלין מערב-8, 25 ביולי 1935

ה ע ת ק

השר למדע, אמנות והשכלת העם של פרוסיה

ברלין, 18 ביולי 1934

הנני רואה לנכון להדגיש ולהצביע על כך, שעיקר תפקידם של הלימודים בבית-הספר — החינוך להשקפת-עולם נאציונאליסטי ולאוחרות טובה — אסור שיעוכב מחמת התחשבות בבעלי דעות אחרות. עד כמה יש לשחרר בלתי-אריים, בכל מקרה ומקרה, משיעורים יחידים או מחגיגות בבית-הספר, זאת הנני משאיר לשיקולם של מנהלי בתי-הספר, בהתאם למילוי חובתם.

חתום

(בשם השר)

ד"ר שטוקרט

תלמידים יהודים בשיעורי הביולוגיה בגרמניה הנאצית

אל

ראשי החבל (המחלקה לחינוך העל-יסודי)

ואל

ראשי המחוז.

הנני שולח העתק זה ומבקש לדאוג לכך, שינהגו בהתאם גם באיזור שיפוטכם.
תוספת בשביל פראונשווייג:
בזה מוסדר עניין המכתב מיום 24/5 ש"ז.

חתום

קוניש

אישר: מזכיר המינהל, וחותמת.

אל

מינהל ההוראה של המדינות (מלבד פרוסיה)

ואל

קומיסר הרייך לסיפוח-מחדש של חבל הסאר בסארבריקן

אל

השר להשכלת העם של חבל פראונשווייג

פראונשווייג, 30.7.1935

נכתב 1/8

נבדק 1/8

נשלח 1/8 32 עותקים

אל

המנהלים של כל מוסדות ההשכלה העל-יסודיים.

הנדון: שיחרור תלמידים לא-אריים משיעורים יחידים

בהעתק הנני מוסר לידיעתכם את הוראתו של השר למדע, חינוך והשכלת העם
של הרייך ופרוסיה מיום 25.7.35 בבקשה לנהוג לפיה בקפידה.

(.....)

שיחרור תלמידים לא-אריים משיעורים יחידים יבוא בחשבון במיוחד בלימוד
הביולוגיה.

תוספת לגימנסיה הרפורם-ריאלית של הולצמינדן:

בזה מוסדר עניין המכתב מיום 20.5.35, מס' 321/35.

הערות

1. על כך עיין, למשל, אצל: Rudolf Eilers : Die nationalsozialistische Schul-politik, Köln-Opladen, 1963, p. 14.
2. במקור: "lediglich die Feststellung ihrer unabwiesbaren Andersartigkeit" (מתוך חוזר של ברנהרד רוסט, מיניסטר החינוך של הרייך, מיום 15.1.1935) — R.U.I.C 5209/1 בשם: "Vererbungslehre und Rassenkunde im Unterricht".
3. במקור: "Von einer gehässigen Beschimpfung fremder Rassen grund-sätzlich abzusehen" (מתוך נאום הפרוגראמאטי של וילהלם פריק, מיניסטר הפנים של הרייך, בוועידת מיניסטרי המדינות ב-9.5.1933 — חוזר 3000/9.5.t III הנאום מובא אצל: H. J. Gamm : Führung und Verführung, München, 1964, pp. 73—78 ; והשווה את דבריו של רוסט לפני ועידת מורים גרמניים (Central-Verein-Zeitung [C.V.Z.], 9.8.1934).
4. כלשונו של: Hans Keipert : Die Behandlung der Judenfrage im Unter-richt, Langensalza, 1937, p. 17 : "Wir wollen den Juden keine Wunden schlagen".
5. אופיינית להלך-רוח זה היא הבדיחה דלהלן: מורה נאצי לתלמיד יהודי, שקיבל סטירות לחי כה חזקות עד שסימני האצבעות נראו על פני המוכה: „בו, משה'לה, מה יגיד אביך?" תשובתו של התלמיד היהודי: „מורי, נחא — אבי, אך מה בדבר חוץ-לארץ העויינת?" (במקור: "Das feindliche Ausland") לפי: H. J. Gamm : Der Flüsterwitz im Dritten Reich, München, 1963, p. 125.
6. מהם יוזכרו כאן: Jacob Graf : Familienkunde und Rassenbiologie für Schüler, München, 1935 ; בעיית היהודים נידונה בספר זה בעמ' 119—123, 142—143. O. Steche : Lehrbuch der Rassenkunde, Vererbungslehre und Rassen-pflege für die Oberstufe der höheren Lehranstalten, Leipzig, 1933 (ושם במיוחד עמ' 75—76). י"ח לחזור ולהדגיש, שככל שנתחזקו הנאצים בשלטונם, ושנאת-היהודים העמיקה בשכבות רחבות יותר ויותר של העם הגרמני, כן רבו ספרי הלימוד, שנקטו לשון של גנאי כלפי העם היהודי ; וראה לדוגמה את הנאמר בספר: Benze-Pudelko : Rassische Erziehung als Unterrichtsgrundsatz der Fachgebiete, Frankfurt a. Main, 1937, p. 190—199, שמותר לראותו כספר חצי-רשמי בהיות אחד ממחבריו (רודולף בנצה) פקיד בכיר במשרד החינוך של הרייך.
7. יוליוס שטרייכר בראשם, שבעתונתו הידוע לשמצה „ד'ר שטייכר" הירבה להוקיע את המורים הרכרוכיים, שמתוך התחשבות בתלמידים היהודיים אינם מוצאים עוז בנפשם להציג בפני חניכיהם את היהודי במלוא שפלותו. בראשונה לא נרתעו המנהלים והמורים המותקפים מלהתגונן בפני התקפותיו הפומביות של העתון ואף פנו לערכאות, כגון במקרה של מחנך בשטוטגרט, שב-1933 הכריז לפני כיתתו, ש„היהודים גם הם ככל בני האדם" (פרטי המקרה נמסרו לי עלידי מנהל בית-הספר בעיר זו). הוצאת ה„שטייכר" עתידה לתרום את תרומתה לחינוך האנטישמי עלידי הוצאת ספרות ילדים ברוחה, כגון: Der Giftpilz, ein Stürmerbuch für Jung und Alt, Erzählungen von Ernst Hiermer, Verlag Stürmer, Nürnberg, 1938.
- Ernst Hiermer : Der Pudelmopsdackelpinscher (!) und andere heimliche Erzählungen, Der Stürmer Verlag, Nürnberg, 1940.

תלמידים יהודים בשיעורי הביולוגיה בגרמניה הנאצית

8. שדרש להפקיד את הוראת תורת הגזע רק בידים נאמנות (לפי: Jüdische Rundschau 22.1.1935).
9. דוגמאות בספרים:
 Peter I. Wiener: German with Tears, London, 1942, Appendix, Plate 10 (תמונת ילד יהודי המוצג לראווה לפני עמיתיו).
 Erika Mann: Zehn Millionen Kinder, Amsterdam, 1938, pp. 132–133.
 Das Schwarzbuch, Tatsachen und Dokumente; Die Lage der Juden in Deutschland, hrsg. vom Comité des Delegations Juives, Paris, 1934, p. 264.
 על ריבוי המקרים מעידות, בין היתר, שתי הוראות של מיניסטר החינוך בבאדן מיום 31.3.1933 ומיום 29.12.1933. הוראות אלו מובאות בספר:
 Paul Sauer: Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das nationalsozialistische Regime 1933–1945, vol. 1, Stuttgart, 1966, pp. 247–248.
10. שה, "שטרמר" היה להם לפה (למשל, גליונות אפריל ומאי 1935, יוני 1936).
11. כדברי ה־Israelit מ־1.1.1934. העתון הסתמך, בין היתר, על הוראותיהם של ראשי המדינה (ע' ל') בראותו בהן ביטוי לכוונותיה האמיתיות של הממשלה הנאצית.
12. ראשונים הגיעו למסקנה זו חוגים ציוניים (Die nationalsozialistischen Bildungsziele, JR, 20.10.1933). גם המחנכים הנאציים עצמם השתמשו בנימוק זה לביסוס דרישתם לריכוז התלמידים היהודים בכיתות משלהם (Die Schule, October 1936).
13. ב־1935 עדיין כ־24,000 בגרמניה כולה, מהם 14,200 ביסודי וכ־9,800 בתיכון.
14. CVZ, 19.4.1934; Israelit, 13.12.1934.
15. Walter Scharrer: Judengegnerschaft und höhere Schulen in "Der Weltkampf", München, 1936, p. 245.
16. בהוראת מיניסטר החינוך של הרייך ושל פרוסיה מ־16.6.1934 (U II f 4949), על־פי הסכם עם מנהיג ה־"היטלרינגנד".
17. הוראה 18.7.1934 (U II c Nr. 30149): ע' תעודה מס' 3; רוסט השתמט, כדרכו, מהכרעות חד־משמעיות בהטילו את האחריות על שכמם של המנהלים. אגב: עוד ב־24.10.1933 מסר ה־JR, שמורה יהודי, שביקש לשחרר את בנו משיעורי תורת הגזע, במקביל לשיחרור משיעורי הדת הנוצרית, נענה מיד עלידי מנהל בית־הספר. כן ידועים לנו מקרים, שגם מנהלים ומורים גרמניים מצדם הקדימו, "נעשה" ל־"נשמע" והוציאו תלמידים יהודים משיעורים יחידים, על דעת עצמם.
18. Wolfenbüttel-Staatsarchiv E III a Nr. 1325 M, ע' תעודה מס' 4.
19. כשר החינוך במדינה זו — שמיספר תלמידיה היהודים הגיע לעשרות בלבד — שימש דיטריך קלגס (Dietrich Klagges), שנתמנה כמיניסטר עוד ב־15.9.1931 והיה — אחרי פריק — המיניסטר הנאצי הראשון באחת ממדינות הרייך.
20. דוגמה נוספת ישמש המקרה דלהלן: ב־14.4.1934 פנה אביה של תלמידה יהודיה אל המפקח על בית־הספר תיכון בהמבורג בתלונה על לימוד פרק מתוך ספרו של היטלר

„מלחמתנו“, ובו דברי נאצה נגד העם היהודי, בנוכחות בתו. המורה התנצלה: מחובתה להעניק לתלמידותיה חינוך ברוח הנאציונל־סוציאליזם. המנהל הגיב בחריפות: יש להרחיק את השפעת התלמידות היהודיות על חברותיהן לכיתה. לבסוף הוסכם לשחרר את הבת משיעורי האזרחות. אף־על־פי־כן לא היסס האב מלסיים את מכתבו בשאלה, אם ימשיכו לקרוא פרקים נוספים מתוך הספר הנ"ל. הנמקתו מזכירה את דבריו של פריק המובאים בהערה 3. וראה: האב זכה לתשובה עניינית והוגנת (ב־24.4.1934). ואמנם, הכותב היה בעבר פקיד בכיר (Oberlandesgerichtsrat i. R. May) והמשיב — אחד המפקחים הוותיקים של האמבורג, שבדרך־כלל נקטה מדיניות מתונה כלפי האוכלוסיה היהודית שבעיר. (Berufsschulbehörde — 2 — F VIII — g. 2).

Mr. Aharon Weiss, a research fellow in the Faculty of Modern Jewry at the Hebrew University, has written a research on the Judenrats in South-East Poland. He put in a great deal of work to find out about the ways they were set up, their make-up, their character, and their motivations. Mr. Weiss scorns arbitrary generalisations, and tries to come to conclusions based on authentic material, having checked it thoroughly beforehand. It turns out that the Judenrats in small places were not the same as those Judenrats that made themselves collaborators.

Mr. Eilon Peled has researched into the camps of the expelled illegal immigrants in Cyprus. Eilon's work was put together as his graduation thesis in the High School in Kibbutz Yavne. Afterwards Eilon wrote his work up, and we find in front of us very interesting conclusions about the internal conditions of the Cyprus camps, the part that the Jewish Settlement in Eretz-Israel played in helping the illegal immigrants, and also the relationships between the immigrants and the British authorities.

In the framework of documentation, we present here a document given by Dr. Yosef Walak from Bar-Ilan University about the problems of Jewish students in Nazi Germany's schools.

Dr. Yeshayahu Yelinek, from Haifa University, continues with his far-reaching bibliography about Slovakian Jewry.

Dr. Dov Levine, a researcher into Modern Jewry at the Hebrew University, reviews Hillel Zeidel's book "Man under Trial".

We publish here a lecture by Shlomo Yitzchaki, a member of Kibbutz Evron, about Hungarian Jewry in the last few generations.